

The Athens Review

Αθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου *of books*



Ο Ροΐδης, η βιβλιοθήκη, τα βιβλία

[Σχόλιο στο επεισόδιο της «Εθνικής Βιβλιοθήκης»]

Δημήτρης Δημηρούλης

12/07/2020, Τεύχος 119 - ΙΟΥΛΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ





Ο Εμμανουήλ Ροΐδης, σε σχέδιο του Δημήτρη Χαντζόπουλου, από το graphic novel Η "Πάπισσα Ιωάννα" που κυκλοφορεί από τις εκδόσεις της Athens Review of Books.



1.

Η βιβλιοθήκη και τα βιβλία ανήκουν στον κόσμο της γραφής του Ροΐδη όπου αναμιγνύονται κριτική και μυθοπλασία. Τον συνοδεύουν επίσης ως σταθερός ορίζοντας. Δεν είναι χρήσιμα αντικείμενα, αφημένα στην κοινοτοπία της εργαλειακής χρήσης, αλλά προθήκες ρητορικής και κορυφαίες μεταφορές για τη σύλληψη του πραγματικού. Ο Ροΐδης γράφει με τα βιβλία και για τα βιβλία. Ο χώρος της τέχνης του είναι η βιβλιοθήκη και το σύμπαν της γραφής του είναι τα κείμενα των άλλων, ως διαρκής υπόμνηση ότι το παρελθόν είναι πάντα παρόν.

Αυτό σημαίνει πως γράφει διαβάζοντας. Αλλά και διαβάζει έχοντας πάντα τη γραφή μόνιμο σύντροφο. Η μνήμη και η φαντασία του Ροΐδη κατέχονται από την ανάγνωση και όχι από την εμπειρία. Η εμπειρία, όταν δεν περνά από τη σοφιστική της ανάγνωσης, παραμένει απλή πληροφορία ή ευάλωτη γνώμη. Είναι συγγραφέας που συνομιλεί με κείμενα και με αυτά επιχειρεί να γράψει για τον κόσμο και τον άνθρωπο. Ακόμη και όταν μιλά για την εποχή του ή όταν σχολιάζει πρόσωπα και πράγματα της επικαιρότητας, η ματιά του περνά μέσα από ξένα κείμενα τα οποία οικειοποιείται με άνεση, σαν να πρόκειται για αυτονόητη χρήση ενός κοινόκτητου αγαθού. Ο Ροΐδης αντιπροσωπεύει την πιο υψηλή εκδοχή συγγραφέα-αναγνώστη^[1] στη νεοελληνική λογοτεχνία.

Θα μπορούσε κανείς να ρωτήσει: μια τέτοια εξάρτηση, ή μάλλον ένας τέτοιος εθισμός, είναι προτέρημα ή αδυναμία; Μια πρόχειρη απάντηση θα ήταν: εξαρτάται από το αποτέλεσμα. Μια πιο σκεπτική θα έθετε δύσκολα ερωτήματα: Αφηγηματικά και υφολογικά πόσο πρωτότυπος είναι ο Ροΐδης στην ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας; Η συνομιλία με τα κείμενα (ένας βολικός ευφημισμός για καθ' ἑξίν αντιγραφείς) σε ποιο βαθμό επιτρέπει το δάνειο, την παραποίηση, την αποσιώπηση και τη δραστική οικειοποίηση; Όταν συγκροτώ ένα αρμονικό μωσαϊκό από ανομοιογενή στοιχεία, εφαρμόζω μια σκόπιμη τεχνική γραφής ή κρύβω τις αδυναμίες μου με περίτεχνα συμπλήματα;

Όπως και αν απαντήσει κανείς, το αποτέλεσμα παραμένει το πιο αξιόπιστο τεκμήριο, και το αποτέλεσμα στην περίπτωση του Ροΐδη είναι η συγκρότηση ενός αιχμηρού λόγου και ενός ιδιαίτερου τρόπου στην ελληνική λογοτεχνία που δεν μοιάζουν με τίποτε άλλο. Για την πραγμάτωση της συγγραφικής του ταυτότητας μεταχειρίστηκε πολλά μέσα, όχι πάντα ορθόδοξα, ούτε πάντα προσοδοφόρα, τελικά όμως κατάφερε να μην βουλιάξει στις σειρήνες της ευφυολογίας και του παραθεματισμού. Τον βοήθησε σε αυτό η κριτική του οξύνοια, ο εύθικτος χαρακτήρας του και η ικανότητα να συνθέτει κάτι καινούργιο με τις ξένες μουσικές. Βαθύτατα *εγκυκλοπαιδιστής* (κατά την παράδοση των Γάλλων εγκυκλοπαιδιστών του 18ου αιώνα) παρέμεινε έως το τέλος και ευρύτατα *εγκυκλοπαιδικός*: σε όλα τα κείμενά του η γνώμη ή η άποψη συνοδεύεται από τις μαστεύσεις των αναγνώσεών του.

Φαντάζομαι ότι ο Ροΐδης θα συμφωνούσε, κυριολεκτικά, με την παρατήρηση του Μπόρχες: *«Απ' όλα τα εργαλεία του ανθρώπου, το πιο εκπληκτικό είναι, χωρίς αμφιβολία, το βιβλίο. Τα άλλα είναι προεκτάσεις του σώματός του. Το μικροσκόπιο και το τηλεσκόπιο είναι προεκτάσεις της όρασής του· το τηλέφωνο προέκταση της φωνής του· έχουμε επίσης το αλέτρι και το ξίφος, που είναι προεκτάσεις του χεριού του. Το βιβλίο, όμως, είναι άλλο πράγμα: το βιβλίο είναι προέκταση της μνήμης και της φαντασίας του»*. Κυριολεκτικά γι' αυτόν το βιβλίο υπήρξε η προέκταση της φαντασίας του, αν όχι το ίδιο το περιεχόμενό της.

Σκέφτεται, κρίνει και φαντάζεται πάντα για τα βιβλία και με τα βιβλία. Δεν είναι όμως τόσο αφελής ώστε να θεωρεί μια τέτοια διαδικασία αυτονόητη ή σχεδόν φυσική. Εδώ τον σώζει η επίγνωση ότι πρόκειται για παιχνίδι της γραφής απέναντι στο οποίο πρέπει να σταθεί ειρωνικά και έν τινι μέτρω αυτοκριτικά. Η βιβλιοθήκη και τα βιβλία ορίζουν το σύμπαν του Ροΐδη: χωρίς αυτά δεν υπάρχει ούτε ως άνθρωπος ούτε ως συγγραφέας.

Θεωρώ ότι ο Ροΐδης αδικήθηκε από τους ιστορικούς και τους κριτικούς της λογοτεχνίας που δεν κατανόησαν πόσο βαθιά έχει επηρεαστεί η σκέψη και η γραφή του από τα παραδείγματα του Ντιντερό, του Στερν και του Σουίφτ, δηλαδή από συγγραφείς που δεν ταύτισαν τις λέξεις με τα πράγματα και αντιλήφθηκαν πολύ νωρίς τον ρόλο της ειρωνικής αυτοαναφοράς στη λογοτεχνική γραφή. Μια πιο προσεκτική ανάγνωση των Ροΐδειων κειμένων θα αποκάλυπτε τη φανερό ή υπόγεια δράση των κλασικών αυτών ανατροπών στην άσκηση της συγγραφικής τέχνης. Γι' αυτό σήμερα είναι παρωχημένη η άποψη του Κ. Θ. Δημαρά ότι: *«Φαντασία δεν έχουμε να του ζητήσουμε: τόσο του έλειπε η συγγραφική αυτή ιδιότητα, ώστε έφτασε αργότερα να την ταυτίσει με τη μνήμη· συναίσθημα δεν πρέπει να του ζητήσουμε: μια ξηρή, κριτική ματιά εξουδετερώνει αμέσως κάθε κίνημα της ψυχής»*^[2].

Το ζήτημα είναι απλό: ο Ροΐδης έχει φαντασία αλλά όχι τη φαντασία που φαντάζεται ο Δημαράς. Η φαντασία του Ροΐδη έχει τόπο τη βιβλιοθήκη και μέσον τα βιβλία. Αυτή είναι η πραγματικότητα γι' αυτόν. Ή μάλλον: ο Ροΐδης κατανοεί τον κόσμο ως διαμεσολαβημένη προβολή. Το ένα βιβλίο παραπέμπει στο άλλο, χωρίς τέλος. Ο τόπος του είναι η *βιβλιοθήκη-εγκυκλοπαίδεια* και υπηρέτης του η γλωσσομάθειά του. Τα βιβλία τρέφουν τη μνήμη και αυτή με τη σειρά της τρέφει τη φαντασία. Χωρίς μνήμη δεν υπάρχει φαντασία· αυτό σημαίνει ότι ο συγγραφέας αντλεί το υλικό του από τον ανθρώπινο πολιτισμό και, πρωτίστως, από τη γραπτή παράδοση.

Η *Πάπισσα Ιωάννα* και οι *Επιστολές ενός Αγρινιώτου* που τη συνοδεύουν είναι τα καλύτερα παραδείγματα για την υλοποίηση μιας τέτοιας αντίληψης. Στα τελευταία μάλιστα χρόνια της ζωής του θεωρεί ότι στην πραγματικότητα ο συγγραφέας δεν είναι παρά ένας σχολιαστής που γνωρίζει πώς να εισέρχεται στο γραμμένο παρελθόν ακόμη και όταν εκφράζει τα αισθήματά του: *«Προφανής κατάχρησις τῶν λέξεων εἶναι νὰ ὀμιλῶμεν περὶ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ ποιητοῦ, ὅστις οὐδὲν πράγματι δημιουργεῖ, ἀλλὰ μόνον αἰσθάνεται, ἐνθυμεῖται καὶ συνδυάζει»*.^[3] Αλλά και σε άλλες περιπτώσεις, ιδιαίτερα όταν αμύνεται σε επιθέσεις, έχει έναν μόνο τρόπο αντίδρασης: την προσφυγή στα κείμενα. Ο Ροΐδης είναι ένας δεξιότηχης της κειμενικής σκακιέρας.

Ο αναγνωστικός λαβύρινθος του Ροΐδη συνδέθηκε με την έφεσή του στην ψευδωνυμία ή την ετερωνυμία. Η επαγρύπνησή του για την ευρηματική ένταξη της ξένης γραφής στον δικό του σχεδιασμό ήταν συνδεδεμένη με την παιγνιώδη τακτική της απόκρυψης, που αφήνει ωστόσο συχνά ίχνη για τον εντοπισμό της. Δεν είναι τυχαίο επομένως το γεγονός ότι ο συσχετισμός με τον Μπόρχες και τον Πεσσόα αναδύεται αβίαστα στη ματιά του σημερινού αναγνώστη, δεν φαίνεται ανοίκειος. Αν έχουν κάποια αξία τέτοιοι αναχρονισμοί είναι γιατί φανερώνουν ότι πολλά πράγματα στη λογοτεχνία, που θεωρούνται σύγχρονα επιτεύγματα, έχουν πίσω τους ένα σημαντικό παρελθόν το οποίο δεν διαβάστηκε όπως έπρεπε. Η

βιβλιοθήκη, τα βιβλία, ο κόσμος σαν εγκυκλοπαίδεια και η τέχνη σαν μουσείο συγκροτούν το «φυσικό» περιβάλλον του Ροΐδη, χωρίς αυτό δεν υπάρχει ως συγγραφέας, γι' αυτό όταν τον ψέγουν για υπερβολικό «δανεισμό» ή «λογοκλοπή» απαντά ειρωνικά ότι τα κείμενα των άλλων είναι τα «δεκανίκια» του.

2.

Στο περιοδικό *Κλειώ* της Λειψίας, υπό τον τίτλο «Αθηναϊκά Χρονικά», και εν έτει 1887 διαβάζουμε: «– Το έμαθες; – Τι; – Έκλεψαν το Νομισματικόν Μουσείον· έκλεψαν όλα τα πολύτιμα νομίσματα· η αξία των κλαπέντων υπολογίζεται εις οκτακοσίας χιλιάδας δραχμών· (...) ετηλεγράφησαν εις όλα τα Μουσεία της Ευρώπης, όλος ο επιστημονικός κόσμος συνεταράχθη! (...) Ο κλέπτης κατήλθε διά των συρμάτων του κεραυναγωγού (...) Την επαύριον της κλοπής ο τοίχος προς ον διά κρίκων συνδέονται τα σύρματα του κεραυναγωγού ευρέθη αποξεσμένος, ευρέθησαν δε και τινα νομίσματα, μικράς όμως αξίας πεσόντα ίσως από τα θυλάκια του κλέπτου. – Αυτά είνε τεχνάσματα όπως παραπλανηθή η δικαιοσύνη έλεγον άλλοι· ο κλέπτης εξήλθεν εκ της μεγάλης θύρας· δεν είνε κλέπτης κοινός εκ των αναρριχωμένων· είνε επιστήμων κλέπτης ως αποδεικνύεται εκ της εκλογής των νομισμάτων την οποίαν έκαμε. (...) Αμέσως η ανάκρισις ετέθη υπό ατμόν· ανεκρίθησαν πάντες οι υπάλληλοι από του εφόρου της Εθνικής Βιβλιοθήκης μέχρι του εσχάτου κλητήρος· εγένοντο προφυλακίσεις (...) Ειξεύρει άραγε ο συγγραφεύς της Παπίσσης Ιωάννης ότι εν ω εν τω περικόμψω γραφείω του έγγραφεν ίσως σελίδα τινά σπινθηροβολούσαν εξ ευφυολογίας –α! όχι, προ πολλού μας έχει ξεσυνηθήση από την απόλαυσιν ταύτην– εν ω έγγραφεν άρθρον τι διά την Ώραν κλητήρες μετημφιεσμένοι παρεφύλαττον παρά τον ρωσικόν ναόν κατασκοπεύοντες τα πεφωτισμένα του παράθυρα;».[4] Υπογραφή: Αριστοτέλης Π. Κουρτίδης.

Μολονότι πρόκειται για πραγματική είδηση αντλημένη από το αστυνομικό δελτίο, θα μπορούσε να είναι και φανταστική επινόηση με ήρωα τον Ροΐδη και με πρόθεση, για μια ακόμη φορά, να τον διαβάλουν και να τον λοιδορήσουν. Τα συστατικά είναι παρόντα: ο κύριος χαρακτήρας που έχει υπεύθυνη θέση (Έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης), το συμβάν της κλοπής που τον εκθέτει, το μέγεθος του συμβάντος (κέντρο των Αθηνών, αρχαία νομίσματα, εθνική απώλεια), η μυθιστορηματική απόδραση από τον «κεραυναγωγό», τα παραπλανητικά ίχνη, η κατασκόπευση του πρωταγωνιστή, τα διαχεόμενα υπονοούμενα για τη σχέση του με την τρικουπική Ώρα και, τέλος (όπως πάντα συμβαίνει με τον Ροΐδη), η απαραίτητη υπόμνηση ότι πρόκειται για τον συγγραφέα της σκανδαλώδους *Πάπισσας Ιωάννας* (1866), ο οποίος έγγραφε κάποτε και καμιά έξυπνη σελίδα, αλλά τώρα δεν μπορεί ούτε αυτό. Οι αναγνώστες του περιοδικού φαντάζομαι ότι θα ήταν διχασμένοι: πρόκειται για πραγματικό γεγονός ή για μια ακόμη κατασκευή εναντίον του Ροΐδη; Για όσους όμως γνώριζαν ότι το 1887 ο Ροΐδης ήταν όντως Έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης θα έκλιναν να πιστέψουν ότι η κλοπή όντως διεπράχθη. Εκείνο που είναι δύσκολο να γίνει πιστευτό είναι η υπόδειξη ότι ό ίδιος ο Έφορος ανήκε στους υπόπτους.

Με τους γνωστούς από τότε ρυθμούς της Αστυνομίας και της Δικαιοσύνης το ζήτημα έληξε όταν συνελήφθη ο ένοχος, ο γνωστός κλεπτομανής ποιητής Περικλής Ραυτόπουλος[5]. Πέρασαν πέντε χρόνια από την κλοπή των νομισμάτων για να

βρεθούν και να
τοποθετηθούν
πάλι στη θέση

Από το graphic novel *Η Πάπισσα Ιωάννα* του Δημήτρη
Χαντζόπουλου που κυκλοφορεί από τις εκδόσεις της ARB.

τους. Στην έκθεσή του προς την Πρυτανεία του Πανεπιστημίου
Αθηνών το 1892 ο Εμμανουήλ Ροΐδης (εκ νέου Έφορος) διαβιβάζει
συνοδευτικά «έκθεσιν του κ. Νομισματογνώμονος περί των κατά τα
έτη 1891-92 πεπραγμένων», στην οποία διαβάζουμε:

«Τα παρά Π. Ραυτοπούλου κλαπέντα

(...) Κατωρθώσαμεν μετά επιβράδυνσιν ουκ ολίγων μηνών να παραλάβωμεν
τη 1η Νοεμβρίου [1891], άπαντα τα εν Παρισίοις και Γενεύη ανευρεθέντα
και κατεσχεθέντα νομίσματα (...)

Τα λοιπά των κλαπέντων νομισμάτων

Τη 11 Οκτωβρίου 1890, έπεμψεν παρ' ημίν το Υπουργείον των
Εκκλησιαστικών (...) εν τρισί σακκιδίοις εσφραγισμένα, αρχαία νομίσματα
και έντυπα αυτών (...) ως πειστήρια της κλοπής του Π. Ραυτοπούλου, και παρήγγειλεν ημίν ίνα καταθέσωμεν αυτά εν τω Μουσείω.
(...) Τη δε 24 Μαρτίου 1892 παρέλαβον (...) έτερα δέκα νομίσματα (...) ευρεθέντα την επιούσαν της κλοπής του Ραυτοπούλου (...) εν τη
αυλή του Πανεπιστημίου υπό τον κεραυναγωγόν...».[6]

Ο κεραυναγωγός. Ξεχασμένος εδώ και χρόνια στη γλώσσα μας. Λέξη εμβληματική και υποβλητική για την ένταση που προκαλεί το Μουσείο ως τόπος δράσης. Ο αμφιλεγόμενος Έφορος της βιβλιοθήκης. Η πλοκή που ξεδιπλώνεται σε μια πενταετία. Αναμονή. Υποψίες. Μια κάποια δραματοποίηση. Και τέλος, η λύση και η αποδραματοποίηση: τα κλαπέντα μπήκαν στη θέση τους και η αξιοπιστία του ήρωα αποκαταστάθηκε. Όταν φαντάζομαι τον Ροΐδη Έφορο της Εθνικής Βιβλιοθήκης δεν μπορώ παρά να τον βλέπω ταυτόχρονα ως πραγματική υπόσταση και ως λογοτεχνικό φάντασμα. Ο βιβλιοφάγος και βιβλιομανής, προστάτης των βιβλίων. Ο σαρκαστής της δημοσιοϋπαλληλίας, δημόσιος υπάλληλος.

Η πραγματικότητα είναι ότι πράγματι ο Ροΐδης υπήρξε για δεκαοκτώ σχεδόν χρόνια, από το 1880 έως το 1903, με κατά καιρούς εκδιώσεις, ανάλογα με την εξέλιξη των κομματικών αντιπαραθέσεων, Έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Ο κύριος λόγος ήταν η στοιχειώδης επιβίωση. Οι απολαβές του από τα δημοσιεύματά του δεν επαρκούσαν για τη δική του συντήρηση και της μητέρας του, πράγμα που καθιστούσε κρίσιμο τον μισθό του ως Εφόρου που μετατράπηκε στο τέλος σε γλίσκρα σύνταξη. Να θυμίσω εδώ ότι ο αριστοκρατικός κληρονόμος σημαντικής οικονομικής επιφάνειας έχασε τα πάντα παίζοντας την περιουσία του στο χρηματιστήριο, θύμα και αυτός της μετοχομανίας που είχε καταλάβει τους Έλληνες εκείνη την εποχή, αλλά και επιτήδειων μεσιτών που εκμεταλλεύθηκαν την αδαημοσύνη του περί τα χρηματιστηριακά. Το 1880 ήταν πια σε δεινή οικονομική κατάσταση.



Η τοποθέτησή του είχε όντως τρικουπικό χρώμα. Όταν στα πράγματα ερχόταν για παράδειγμα ο Κουμουνδούρος ή ο Δεληγιάννης ο Ροΐδης έχανε συνήθως τη θέση του.^[7] Σε μια μάλιστα περίπτωση ούτε η προσφυγή του στον Βασιλιά Γεώργιο (μέσω του Αυλάρχη του), δεν μπόρεσε να αποτρέψει την αποπομπή του.^[8] Χαρακτηριστικό για τη μεταχείρισή του είναι ένα σχόλιο του Αλέξανδρου Βυζάντιου το 1895 στη *Νέα Ημέρα* της Τεργέστης: «Υπάρχουν προσωπικά τινές μεταβολαί χαρακτηρίζουσαι εκφραστικώτατα τα παρ' ημίν πολιτικά ήθη, ή μάλλον την παρ' ημίν κομματικήν κακοήθειαν. Ο κ. Ροΐδης είνε εκ των χαριεστάτων πεζογράφων, είνε των επιφανεστέρων λογίων της συγχρόνου Ελλάδος, πανταχού δε της Ευρώπης τοιούτοι άνδρες θεωρούνται τιμή του έθνους όλου και εγκαύχημα όλων των κομμάτων. Αλλ' αι νεοελληνικάί φατρίαί ουδέν έχουσι κυριολεκτικώς ιερόν και όσιον. Και ο συγγραφεύς της Παπίσσης Ιωάννας και των Ειδώλων εθουσιάσθη. Τοιαύται πράξεις δικαιολογούσι πληρέστατα τους ισχυριζομένους ανέκαθεν ότι η κομματοκρατία, ως διεμορφώθη παρ' ημίν, εξαχρειοί και εξαγριοί συστηματικώς τον τόπον. Σημειωτέον δ' ότι ο κ. Ροΐδης και ως Έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης ανεδείχθη αληθής ειδικότης (...). Ο κ. Ροΐδης εν τη Βιβλιοθήκη δεν ήτο υπηρέτης κόμματος. Τουναντίον επροστάτευσε πάντοτε τους ικανούς υπαλλήλους, μη αποβλέπων εις την κομματικήν αυτών προέλευσιν, ως τιμήν του δ' εθεώρει, ότι συνετέλεσε να διωρισθή επιμελητής των χειρογράφων ανήρ οίος ο Σακκελίων και επιμελητής του Νομισματικού μουσείου οίος ο Σβορώνος. Τόσον ήτο γνωστόν ότι επί Ροΐδη εξωρίσθη εκ της Βιβλιοθήκης η πολιτική, ώστε κορυφαίοι τού νυν κρατούντος κόμματος, ο κ. Ζαΐμης, ο κ. Τυπάλδος και άλλοι πολλοί, παρενέβησαν αυθορμητώς υπέρ του διαπρεπούς λογίου. Αλλ' οι κομματάρχαι δεν έχουσι σπλάγχνα, ή μόνον υπέρ των κολάκων, ους απαντώσιν εις τους αντιθαλάμους των. Ο κ. Δηληγιάννης προσέταξε να παυθή ο Ροΐδης και ο Ροΐδης επαύθη, καίτοι ήκουσα ότι και αυτός ο Βασιλεύς παρέστησε το τερατώδες τοιούτου πραξικοπήματος κατά των Ελληνικών γραμμάτων. Μετά τοιαύτην απόλυσιν δικαιούται τις να ερωτήση εις τι χρησιμεύουσιν εν Ελλάδι η ευφυΐα, η παιδεία, η ικανότης και αν δεν είναι φρονιμώτεροι οι μη φροντίζοντες να επιβαρυνθώσι διά των περιττών τούτων εφοδίων, αλλά περισσαινόντες ένα οιονδήποτε κομματάρχην».^[9]

Άφησα μεγάλο το παράθεμα από το κείμενο του Βυζάντιου και γιατί θυμίζει χάρες του ελληνικού λόγου που έχουν χαθεί αλλά και γιατί βεβαιώνει τη μελαγχολική διαπίστωση ότι τα πράγματα δεν άλλαξαν πολύ, αντίθετα παραμένουν στον πυρήνα τους αναλλοίωτα έως σήμερα. Εννοείται ότι το κομματικό κράτος δεν συγκινήθηκε από το έργο που επιτέλεσε ο Ροΐδης στην Εθνική Βιβλιοθήκη και στο οποίο αναφέρθηκε τόσο ο Βυζάντιος όσο και άλλοι υποστηρικτές του: τον εμπλουτισμό με χιλιάδες βιβλία, τη δημιουργία έντυπου καταλόγου, τη συγκέντρωση πολύτιμων αρχαίων χειρογράφων, την επιμόρφωση των υπαλλήλων και κυρίως την άρνησή του να υποκύψει σε βουλευτικές πιέσεις. Όπως σημειώνει ο ίδιος στην επιστολή του προς τον αυλάρχη: «Εις πάσαν αίτησιν ή και απαίτησιν βουλευτικήν απεκρινόμην στερεοτύπως επί δώδεκα έτη ότι “Η κυβέρνησις διώρισεν έφορον κωφόν, για να έχη το δικαίωμα να μην ακούη κανένα”».^[10]

Ένα άλλο ενδιαφέρον τεκμήριο είναι οι ετήσιες εκθέσεις του Ροΐδη που έχουν δημοσιευτεί στα πεπραγμένα των εκάστοτε πρυτάνεων του Πανεπιστημίου Αθηνών.^[11] Σε αυτές επισημαίνονται οι ελλείψεις της Βιβλιοθήκης, επαναλαμβάνονται με οχληρή επιμονή τα ίδια αιτήματα και στιγματίζονται πρακτικές και συμπεριφορές που καταδικάζουν τη Βιβλιοθήκη στη γνωστή κακοδαιμονία του Ελληνικού Δημοσίου. Ο περιορισμένος προϋπολογισμός, η στενότητα του χώρου, ο μικρός αριθμός υπαλλήλων, η ανεπαρκής πίστωση «προς σύμπηξιν των αδέτων τόμων»,^[12] ανήκουν στις μόνιμες αγωνίες του

Ροΐδη. Η «ειδικότης» που ανέφερε ο Βυζάντιος δεν ήταν σχήμα λόγου· όπως αποδεικνύουν οι μαρτυρίες τρίτων, αλλά και τα ιστορικά τεκμήρια, εν γένει ο Ροΐδης αφοσιώθηκε με επιμέλεια στην αποστολή του και εργάστηκε φιλότιμα για να αντιμετωπίσει το «ακατάσκευον χάος»^[13] μιας βιβλιοθήκης η οποία ήταν στα πρόθυρα «πραγματικής αποπληξίας»^[14] από τα προβλήματα που επισώρευσε σε αυτήν η ακηδία και η κωλυσιεργία της πολιτείας. Σαν να μην έφταναν τα άλλα ανοιχτά μέτωπα που είχε ο Ροΐδης με την ελληνική κοινωνία, και ιδιαίτερα με τον χώρο της λογοτεχνίας και της κριτικής, προστέθηκε τώρα στο χρονικό των συγκρούσεων και αντιπαραθέσεων του και η Εθνική Βιβλιοθήκη.

Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που βρήκαν μια ακόμη αφορμή για να τον επικρίνουν εφ' όλης της ύλης, κυρίως όμως για την άρνησή του να ενσωματωθεί στην ελληνική πραγματικότητα που εξέφραζε η εκάστοτε κρατούσα κατάσταση στο πεδίο των γραμμάτων και των τεχνών. Ενδεικτικά παραθέτω ένα σχόλιο που δημοσιεύει το 1885 η *Εφημερίς* του Δημητρίου Κορομηλά: «Απολυθέντος ως γνωστόν του κ. Εμ. Ροΐδου, διωρίσθη αντ' αυτού έφορος της βιβλιοθήκης ο κ. Χ. Μελετόπουλος. Και ο μεν κ. Ροΐδης δόκιμος λογοτέχνης –κατά τας επικρατούσας παρ' ημίν ιδέας περί ύφους– κάκιστος όμως γραμματικός και γλωσσολόγος, ήτο όντως ακατάλληλος διά την θέσιν του διευθυντού Εθνικής Βιβλιοθήκης, ήτις, εις όλα τα μέρη του κόσμου όπου θεωρούνται τα βιβλία ως πρώτης ανάγκης πράγματα και ουχί ως έπιπλα, δίδονται εις βιβλιογράφους και βιβλιομαθείς, γνωρίζοντας τι έχει γραφή και υπό ποιών έχει γραφή, αγαμώντας τα βιβλία και τρέμοντας δι' αυτά. Οι τοιούτοι έφοροι καθίστανται αναντικατάστατοι και αποθνήσκουσιν εν τη θέσει ταύτη. Επίσης ακατάλληλον ευρίσκομεν και τον ήδη διορισθέντα κ. Χ. Μελετόπουλον, ικανότατον άλλωστε άνδρα διά διοικητικήν υπηρεσίαν. Παρ' ημίν πάσαι αι θέσεις θεωρούνται ως ανήκουσαι εις την πολιτικήν. Πληροφορούμεθα δε ότι αποτυχών τις βουλευτής, μη διορισθείς δε νομάρχης –κατά το υπό του πεσόντος ιδίως υπουργείου εγκαινισθέν σύστημα– ζητεί να διορισθεί Διευθυντής του ...Αστεροσκοπείου».^[15]

Ο σημερινός αναγνώστης δεν πρέπει να συγχέει την Εθνική Βιβλιοθήκη της εποχής του Ροΐδη με την εικόνα της σημερινής Εθνικής Βιβλιοθήκης που βρίσκεται από το 2018 στο Κέντρο Πολιτισμού του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος στο φαληρικό δέλτα ή, πιο ρεαλιστικά, με την εικόνα της γνωστής Βαλλιανείου (Πανεπιστημίου 34) όπου γενιές μελετητών, ερευνητών και αναγνωστών από το 1903 έως το 2017 δοκίμαζαν την τύχη τους με ανάμικτα αισθήματα και αποτελέσματα. Η κατάσταση της Βιβλιοθήκης την εποχή του Ροΐδη ήταν ακόμη απελπιστική και αδιέξοδη. Το κύριο πρόβλημα ήταν ότι από το 1838 έως το 1903 συστεγαζόταν με την πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη και το Νομισματικό Μουσείο στο κτίριο του Πανεπιστημίου Αθηνών, οι υπάλληλοι ήταν λίγοι και οι περισσότεροι ανειδίκευτοι, οι συνθήκες κλιματισμού απάνθρωπες, οι κλοπές και οι φθορές των βιβλίων της απροσμέτρητες. Ήδη από το 1884 ο Ροΐδης προσβλέπει στη δωρεά των αδελφών Βαλλιάνου^[16] αλλά θα περάσει σχεδόν μια εικοσαετία έως ότου η Βιβλιοθήκη μεταφερθεί το 1903 (τελευταίο έτος που ήταν Έφορος ο Ροΐδης και ένα έτος προτού αποδημήσει) στο νέο εντυπωσιακό οίκημα που σχεδίασε ο Θεόφιλος Χάνσεν και επέβλεψε την κατασκευή του ο Ερνέστος Τσίλερ.^[17] Η χειρότερη όμως επέμβαση στη λειτουργία της Εθνικής Βιβλιοθήκης ήταν το γεγονός ότι τόσο ο Έφορος όσο και οι υπάλληλοι διορίζονταν από το εκάστοτε κομματικό καθεστώς. Γενική πρακτική που συνεχίζεται σταθερά στην ελληνική επικράτεια έως σήμερα με άλλους πιο εκλεπτυσμένους τρόπους, και παρά τη μεταβολή

του θεσμικού πλαισίου από το 1920 και μετά, που υπόσχεται δήθεν αξιοκρατική πολιτική. Οι συνέπειες είναι γνωστές και ευθύνονται για την απαράδεκτη δυσλειτουργία της Εθνικής Βιβλιοθήκης έως τις αρχές του 21ου αιώνα.

Σκέφτομαι πώς θα αντιδρούσε ο Ροΐδης αν έβλεπε για πόσα ακόμη χρόνια θα διαρκούσε η κατάσταση μιζέριας και αποσύνθεσης στο ίδρυμα που προσπάθησε να βάλει σε κάποια τάξη. Δεν είμαι σίγουρος ότι θα ήταν αισιόδοξος για το μέλλον της. Μπορεί να έχουν επιλυθεί πολλά προβλήματα με τη μεταφορά της σε νέο οίκημα, δεν είναι όμως λίγα εκείνα που περιμένουν την αντιμετώπισή τους. Εννοείται βέβαια ότι η εκλογή «ημετέρων» για τις κρίσιμες θέσεις παραμένει στη διακριτική και παρασκηνιακή διαχείριση της πολιτικής (και όχι μόνο) εξουσίας. Δυστυχώς, όμως, δεν υπάρχει σήμερα ένας Ροΐδης για να ξύσει το λούστρο και να αποκαλύψει την αλήθεια που κάνουμε ότι δεν βλέπουμε.



Εξακολουθώ να αντιμετωπίζω τη σχέση του Ροΐδη με την Εθνική Βιβλιοθήκη σαν μια απίθανη μυθοπλασία, με κέντρο τη σκληρή πραγματικότητα. Ένας συγγραφέας δημόσιος υπάλληλος στην υπηρεσία της βιβλιοθήκης και των βιβλίων. Δεν μπορώ να αποφύγω τον συσχετισμό που συνδέει το έργο του με τα βιβλία ως αντικείμενα και τη βιβλιοθήκη ως χώρο, με τη μόνη διαφορά ότι στο τέλος όλα καταλήγουν στο καμίνι της γραφής: μύθος και πραγματικότητα, αναγνώσεις και πράξεις, ανάγκες και μεταφορές. Η ιστορία του Ροΐδη με την Εθνική Βιβλιοθήκη θα είχε παραμείνει στο επίπεδο του βιογραφικού επεισοδίου, αν δεν κατέληγε ακριβώς στη γραφή, στη μαρτυρία των κειμένων. Ένας άνθρωπος σαν αυτόν, που απεχθανόταν τους ελιγματίες της πολιτικής και του πολιτισμού, και ήταν σε διαρκή διαμάχη με την ελληνική κοινωνία, δεν ήταν δυνατόν να σιωπήσει. Και δεν σιώπησε. Η αντίδρασή του υπήρξε σφοδρή και αναμενόμενη.

3.

Η πρώτη τοποθέτηση του Ροΐδη στη θέση του Εφόρου της Εθνικής βιβλιοθήκης έγινε τον Ιούνιο του 1880 αλλά κράτησε μόλις τέσσερις μήνες. Τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου, με την πτώση της κυβέρνησης Τρικούπη, τερματίστηκε και η θητεία του. Μια τέτοια έκβαση ήταν αναμενόμενη και δεν θα υπήρχε λόγος να επιμείνουμε στον σχολιασμό της, αν ο Ροΐδης δεν αποχωρούσε αφήνοντας πίσω του ένα κείμενο που επιφανειακά έχει όλα τα γνωρίσματα λεπτομερούς απολογισμού αλλά στην πραγματικότητα είναι δομημένο σαν κριτικό δοκίμιο και αναπτυγμένο σαν λογοτεχνικό αφήγημα.^[18]

Ένας τυπικός απολογισμός περιορίζεται στην επισήμανση της προσφοράς του αποχωρούντος και στην ουδέτερη περιγραφή συγκεκριμένων προβλημάτων, έχει κυρίως τεχνικό χαρακτήρα και αποφεύγει την δριμεία κριτική ή την άμεση αντιπαράθεση, γιατί κάτι τέτοιο θα υποθήκευε το μέλλον του συγγραφέα. Στην περίπτωση του Ροΐδη τίποτε από αυτά δεν ισχύει: η έκθεση είναι οξύτατη στη στηλίτευση των χρόνιων προβλημάτων της Βιβλιοθήκης και ανένδοτη στην καταδίκη της πολιτικής παρέμβασης, γραμμένη με το γνωστό ύφος της πολεμικής του, αναπτυσσόμενη με τους νυγμούς της ειρωνείας και του σαρκασμού. Καθώς ξεδιπλώνει τα επιχειρήματα και αναπτύσσει τη μορφή του κειμένου είναι σαν να απολαμβάνει τη συγγραφή, σαν να αφήνεται στη ροή της αφήγησης με άνεση. Όλα τα στοιχεία συνηγορούν ότι ο Ροΐδης έγραψε τον απολογισμό του σαν να έγραφε ένα από τα γνωστά «μικτά» κείμενά του: άφοβος κριτικός λόγος συνδυασμένος με μυθοπλαστική ευρηματικότητα.

Η πλοκή του κειμένου είναι καλοδουλεμένη. Τόπος της δράσης είναι μια σημαντική βιβλιοθήκη η οποία όμως κρύβει πολλά μυστικά, είναι γεμάτη παγίδες, έχει ανεξερεύνητα σημεία, ελέγχεται από σκοτεινές δυνάμεις και έχει κακό όνομα: *«Ου μόνον δημοσιογράφοι, αλλά και υπουργοί και πρυτάνεις και έφοροι πολλάκις ωνόμασαν αυτήν εν επισήμω εκθέσει εθνικόν αίσχος, σαπρίαν, στάβλον, σκελετόν, χάος και κυκεώνα»*.^[19] Κεντρικός ήρωας είναι ένας ευσυνείδητος και μορφωμένος έφορος, καλοπροαίρετος και συνεργάσιμος, που προσπαθεί να διορθώσει την κατάσταση βελτιώνοντας τη λειτουργία της βιβλιοθήκης, βάζοντας τάξη στο χάος, παίρνοντας δύσκολες αποφάσεις, κρατώντας μακριά τους κακούς που θέλουν να την αλώσουν υπηρετώντας προσωπικά συμφέροντα. Οι δευτερεύοντες χαρακτήρες μοιράζονται: μία ομάδα είναι οι υπάλληλοι (καλοί, κακοί, διεφθαρμένοι, ανίκανοι, κάθε λογής άνθρωποι), η άλλη ομάδα είναι όσοι φιλοδοξούν να γίνουν υπάλληλοι (ανώτεροι και κατώτεροι) και πιέζουν απέξω με πολιορκητικό κριό την πολιτική, σημαντική επίσης είναι η ομάδα των χρηστών όλων των αποχρώσεων (κανονικοί, φθορείς, κλέφτες, ολετήρες) και των κοινωνικών βαθμίδων (ερευνητές, καθηγητές, φοιτητές, φιλομαθείς, απλοί αναγνώστες), η πιο ισχυρή και επικίνδυνη ομάδα είναι αυτή των κομματικών εκπροσώπων που θεωρούν τη βιβλιοθήκη απλό εξάρτημα για τις πολιτικές τους εκδουλεύσεις: *«Πλην της βουλευτικής ευνοίας προσόντα [των υπαλλήλων] δεν απητούντο πολλά, ουδ' αυτό της εν Αθήναις παρουσίας, αλλ' ηδύνατό τις συγχρόνως να είναι βιβλιοφύλαξ της Εθνικής Βιβλιοθήκης και κάτοικος Αταλάντης»*.^[20]

Το αντικείμενο της διεκδίκησης όλων, μέσω της Βιβλιοθήκης, είναι τα βιβλία. Γι' αυτά νοιάζεται ο Έφορος, με αυτά ασχολούνται οι υπάλληλοι, αυτά αναζητούν και απαιτούν οι διάφορες ομάδες, αυτά υφίστανται τις συνέπειες των αλλοπρόσαλλων απαιτήσεων και διεκδικήσεων που σε ακραίες περιπτώσεις επιφέρουν τον ακρωτηριασμό, την αφαίμαξη, ακόμη και την εξαφάνισή τους. Κρίσιμη είναι η κατάσταση και στη διαλογή αυτών των βιβλίων, αφού τα σημαντικά και χρήσιμα συνυπάρχουν με σωρούς από κάθε είδους έντυπο υλικό: *«Διακρίνει [ο επισκέπτης της Βιβλιοθήκης] πλείστα άλλα συγγράμματα, άτινα μετρίως θέλει λυπηθεί, μη δυνάμενος διά το βραχύ του βίου ν' αναγνώση, το δωδεκάτομον λ.χ. του Πάτερ Καπελέττη 'Chiese d' Italia' (...) ήτοι απογραφών των σκευοφυλακίων και των ενοριακών ναών, δύο όλας σειράς ημερολογίων, χρήσιμων ίσως δε και περιέργων προ ημίσεος αιώνας, σωρούς εφημέρων στιχουργημάτων επί τη γεννήσει, τω γάμω ή τω θανάτω όλως αγνώστων ανθρώπων, χημείας και φαρμακολογίας προκατακλυσμιαίας, ηκρωτηριασμένας δημωδών μυθιστορημάτων*

μεταφράσεις, πρακτικά επαρχιακών ακαδημιών και άλλα τοιαύτα εκβράσματα. (...) Το δε δυσάρεστον είναι ότι τα τοιαύτα τεύχη, τα ουδενός εξάπτοντα την φιλοκτημοσύνην και ούτε εις εξωτερικόν δανεισμόν, ούτε εις άλλον τρόπον υπεξαιρέσεως αποτίοντα ως τα λοιπά δεκάτην, απειλούσι προϊόντος του χρόνου να επεκτείνωσι το κράτος εφ' όλης της βιβλιοθήκης».[21]

Η πλοκή δεν θα ήταν ενδιαφέρουσα αν δεν περιείχε δύο στοιχεία: απειλή και αγωνία. Η απειλή έχει πολλές προελεύσεις: χρήστες, υπάλληλοι, κομματάνθρωποι, δημοσιογράφοι. Η αγωνία εντείνεται από την αδυναμία να ρυθμιστεί η απροσδιοριστία του πεδίου που ορίζει η βιβλιοθήκη και από την αβεβαιότητα της δράσης όλων των παραγόντων. Κανείς δεν είναι βέβαιος αν θα είναι μέρος της πλοκής για μεγάλο χρονικό διάστημα, κανείς δεν γνωρίζει αν θα επιλυθούν τα σημαντικά προβλήματα, κανείς δεν μπορεί να προσβλέπει σε χάπι-εντ, κανείς δεν μπορεί να σταματήσει ολοσχερώς την καταστροφή. Η απειλή και η αγωνία που δεν βρίσκουν, η πρώτη κάποια αποτροπή και η δεύτερη κάποια διέξοδο, οδηγούν στην απόγνωση και την απελπισία. Αυτές οι δύο τελευταίες συναισθηματικές καταστάσεις είναι κυρίαρχες στο κείμενο του Ροΐδη. Και είναι ακόμη κυρίαρχες στην Ελλάδα σήμερα για όσους συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τη γνώση και την κρίση τους και δεν τις κρατούν σε αέναη αγρανάπαυση.

Με ποια αφηγηματικά μέσα υποστηρίζει την πλοκή του ο Ροΐδης; Με αυτά που είναι γνωστά και από άλλα κείμενά του, στην πραγματικότητα με αυτά που χρησιμοποίησε σε όλη του τη ζωή. Στο κέντρο είναι πάντα οι τρόποι της ρητορικής. Δεν έχει σημασία τι θέλεις να αφηγηθείς, σημασία έχει με ποιον τρόπο θα το αφηγηθείς. Ο τρόπος δεν είναι στολίδι, αλλά μέρος του περιεχομένου, συστατικό του νοήματος. Το ύφος δεν είναι απλή επίδειξη ή προσποίηση, αλλά μέθοδος γραφής που κρίνει την επιτυχία ή την αποτυχία της αφήγησης. Ο Ροΐδης εξ αρχής εγκαταστάθηκε στον τροπικό της γοητείας, υπήρξε ένας γόης της γραφής. Αυτό είναι το πρώτο του μέλημα. Χωρίς αυτό η κριτική και η πολεμική του περιπίπτουν σε απλή διαμαρτυρία. Ό,τι πιάνει στα χέρια του, ακόμη και το πιο κοινότοπο ή αδιάφορο, το λειαινεί, το γυαλίζει, το επεξεργάζεται για να το αναδείξει σε κάτι διαφορετικό: πιο ενδιαφέρον και πιο λαμπερό. Αυτό είναι το επάγγελμά του. Και σε αυτό διέπρεψε. Με τις αναπόφευκτες απώλειες.

Στο κείμενό του για τη Βιβλιοθήκη και τα βιβλία της εντοπίζουμε επομένως τα τεχνάσματα αυτής της ρητορικής σε πλήρη ανάπτυξη. Πρωταρχικό τέχνασμα είναι ο *αιφνιδιασμός*. Εκεί που νομίζεις ότι διαβάζεις μια τυπική αναφορά διοικητικού υπαλλήλου, ξαφνικά βρίσκεσαι να κολυμπάς στα νερά της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και σκέψης. Εκεί που έχεις την εντύπωση ότι το κείμενο σε εγκαταλείπει γιατί εξοκέλλει σε κουραστικές λεπτομέρειες, νιώθεις απρόσμενα ότι σε τραβά σε πιο εξωτικά μέρη και η περιέργειά σου εξάπτεται. Όταν πέφτει ο ρυθμός και η ένταση, μια φανταχτερή είσοδος της



μεταφοράς ή μια σπινθηροβόλα εκτίναξη της ειρωνείας ανεβάζει αμέσως την ταχύτητα της ιστορίας. Σημαντικό τέχνασμα είναι η *εναλλαγή* του τόνου, άλλοτε πιο αργός και αναλυτικός, άλλοτε πιο γρήγορος και συνοπτικός. Ο Ροΐδης γνωρίζει να κρατά σε *εγρήγορση* τον αναγνώστη, ακόμη και όταν κάνει κύκλους γύρω από το ίδιο θέμα. Κάθε φορά επανέρχεται από άλλη γωνία και με φρέσκια ματιά, έτσι ώστε η επανάληψη να μην ενοχλεί αλλά να οξύνει την αντίδραση. Το ύφος φυσικά έχει διαμορφωθεί ανάλογα με τις ανάγκες της αφήγησης, χωρίς να ζορίζεται από την πίεση του συναισθηματικού φορτίου ούτε να σκοντάφτει από τη βιασύνη να ειπωθούν πολλά σε λίγο διάστημα.

Σε ένα τέτοιο σκηνικό η δράση έχει ανάγκη από συμβάντα που ενισχύουν την περιέργεια και τη συμβολική ταύτιση. Ο Ροΐδης κάνει τις ανάλογες ρυθμίσεις και δίνει την αρμόζουσα έμφαση. Ο πρώτος κύκλος είναι η Βιβλιοθήκη, τα βιβλία και τα παθήματά τους: κλοπές,^[22] δανεισμοί που μετατρέπονται σε κατοχές, αποκρύψεις, ακρωτηριασμοί,^[23] αποκοπές^[24] (εικόνων, σελίδων, ακόμη και παραγράφων), κακή συντήρηση, άθλια φύλαξη, κακός φωτισμός, ανεπαρκής θέρμανση, σχιζοφρενική οργάνωση, ακατάλληλος κατάλογος, δυσώδης αποθήκη.^[25] Ο δεύτερος κύκλος είναι ο έφορος και οι υπάλληλοι: ανασφάλεια, καχυποψία, διαρκής μετακίνηση ή αντικατάσταση, ανεπάρκεια, αδρανοποίηση ή εξουδετέρωση των ικανών και έντιμων. Ο τρίτος κύκλος είναι εξωγενής: συμφέροντα, πάθη, προκαταλήψεις, μοχθηρίες που αναφέρονται κυρίως σε πολιτικούς, δημοσιογράφους και ανθρώπους της αθηναϊκής κοινωνικής περιωπής.

Η μεγάλη μάστιγα βέβαια είναι οι πολιτικοί και το κομματικό κράτος: «*Ως εν Ελβετία οικοδομούνται αι οικίαι, όπως ανθίστανται κατά της χιόνος, εν Ολλανδία κατά της πλημμύρας και εν Μεξικώ κατά των εφόδων της ανεμοζάλης, ούτω και εν Ελλάδι πρέπει να κατατάσσωνται αι βιβλιοθήκαι, όπως κάλλιον αντέχωσι τας εφόδους της πολιτικής*».^[26] Με αυτές τις καταστάσεις, και με την ανάλογη ατμόσφαιρα που δημιουργούν, τροφοδοτεί ο Ροΐδης τη φαρέτρα της ρητορικής του για να γράψει, με αφορμή την ιστορία της Βιβλιοθήκης, ένα από τα πιο ευθύβολα κείμενά του για τις κακοδαιμονίες της ελληνικής κοινωνίας.

4.

Όπως συμβαίνει συνήθως με τον Ροΐδη, ο ανυποχώρητος τρόπος της γραφής του και η οξύτητα της κριτικής του προκαλούν πολλές και έντονες αντιδράσεις. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αντέδρασε, όπως ήταν αναμενόμενο ο προκάτοχός του στην εφορεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης Χαρίλαος Μελετόπουλος «γιατρός, (...) ανεψιός του Δηλιγιάννη (...), [ο οποίος] διορίστηκε έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης από τον Θ. Δηλιγιάννη, υπουργό Παιδείας της Κυβερνήσεως Κανάρη (1877) και έμεινε στη θέση αυτή ως τον Μάιο του 1880, οπότε ανέλαβε ο Ροΐδης»,^[27] για να επανέλθει μετά την αποπομπή του τελευταίου. Η απάντηση του Μελετόπουλου^[28] περιέχει όσα περιέχουν όλες οι παρόμοιες απαντήσεις: ανασκευή κατηγοριών, αμφισβήτηση στοιχείων, διόρθωση ανακρίβειών, άρνηση ευθυνών και, γενικά, συστηματική και επίμονη ανάδειξη των προσόντων του «αδικημένου» και μείωση της αξιοπιστίας του αντιπάλου. Όλα αυτά είναι γνωρίσματα των

σφοδρών αντιπαραθέσεων, τότε και τώρα, στην Ελλάδα αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο. Μόνο που ο αντίπαλος δεν είναι ένας κάποιος Έφορος της Εθνικής Βιβλιοθήκης, αλλά ο γνωστός και μη εξαιρετέος αμετανόητος ταραξίας Ροΐδης.

Αφήνοντας κατά μέρος όσα σήμερα δεν έχουν ευρύτερο ενδιαφέρον (κυρίως εκείνα στα οποία διαφωνεί με τον Ροΐδη ως προς την κατάσταση της Εθνικής Βιβλιοθήκης), κρατώ δύο σημεία της αντίδρασης του Μελετόπουλου που συνέχουν την προσωπική επίθεση στον Ροΐδη σε ένα κατά τα άλλα πλαδαρό και ανέμπνευστο κείμενο. Ούτε και αυτά δεν θα είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μας σήμερα, αν δεν παρέπεμπαν σε πρακτικές οικείες που εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται όταν δεν υπάρχουν άλλα επιχειρήματα: η πρώτη επικαλείται κίνδυνο για το έθνος και τη θρησκεία, η δεύτερη μειώνει το έργο του αντιπάλου.

Ο Ροΐδης ανταποκρινόταν και στα δύο. Έως το 1880 (αλλά και έως το 1904 που πέθανε) αντιπροσώπευε την πιο ενοχλητική περίπτωση «αντεθνικού», «ανθέλληνα», «άθεου» και «αντίθρησκου». Απόδειξη το πιο γνωστό έργο του, η *Πάπισσα Ιωάννα* (1866), έργο σκανδαλώδες, ασεβές και προϊόν λογοκλοπής, όπως διαδόθηκε μετά μανίας όσο ζούσε ο συγγραφέας, αγνοώντας την υπόδειξή του ότι έγραψε μια ιστορία με την τεχνική του «μωσαϊκού». Ο Μελετόπουλος θα επιμείνει ακριβώς σε αυτά που γνωρίζει ότι θα έχει σύμμαχό του την ελληνική κοινωνία. Αν βάλουμε στην άκρη τη Βιβλιοθήκη και τα βιβλία, τι απομένει: ο κίνδυνος για την κοινωνία και η απάτη για τη λογοτεχνία.

Αρχίζει με το πρώτο κατατάσσοντας τον Ροΐδη στους αποδιοπομπαίους τράγους: «*Θρησκείαν, ηθικήν, κοινωνικούς θεσμούς, ιερότητα αισθημάτων, θεόν, πατρίδα, ό,τι η ανθρωπότης διαφερόντως τιμά και σέβει, εκείνοι αγωνίζονται να χλευάσωσι, να εξευτελίσωσιν, ει δυνατόν*».[29] Θεωρεί μάλιστα ότι το φυλλάδιό του για την Εθνική Βιβλιοθήκη απειλεί την ίδια την ύπαρξη της χώρας: «*Σάτυρα αληθώς ου μόνον της Βιβλιοθήκης αλλ' ολοκλήρου του ελληνικού έθνους ηδύνατο να ονομασθή το φυλλάδιον αυτού. Ευνόητον είναι οπόσον ήθελον χαρή, εν τη παρούση μάλιστα εθνική κρίσει, οι της Ελλάδος εχθροί αναγινώσκοντες ή μανθάνοντες τα εν αυτώ περί της καθ' ημάς κοινωνίας γεγραμμένα*».[30]

Εκεί όμως που συγκεντρώνει τα πυρά του είναι η *Πάπισσα Ιωάννα*. Αλλάζοντας την κατεύθυνση της κριτικής του, αφήνει εντελώς εκτός πεδίου τη Βιβλιοθήκη και επιτίθεται στον Ροΐδη, υποστηρίζοντας ότι είναι ένοχος εκτεταμένης κλοπής (δίνει μάλιστα και τα ανάλογα παραδείγματα) η οποία τον καθιστά γενικά αναξιόπιστο να κρίνει τους άλλους. Επιπλέον τον θεωρεί υπεύθυνο όχι μόνο γιατί διέσυρε την εκκλησία («θρησκεία» την ονομάζει), αλλά και γιατί, με τα κείμενα που έγραψε στη διαμάχη του με τον Άγγελο Βλάχο το 1877, εξευτέλισε την εθνική ποίηση: «*Μη δυνάμενος να οικοδομήση τι επεχείρησε να καταστρέψη. Ήρξατο δε πρώτον απ' αυτής της εθνικής ημών θρησκείας. Διά σκανδαλώδους βιβλίου (...) κατεχλεύασε και πρόσωπα και δόγματα της χριστιανικής θρησκείας, προσέβαλε την δημοσίαν ηθικήν και εξήγειρε την συνείδησιν ου μόνον παντός χριστιανού, αλλ' απλώς έλληνας πολίτου, ώστε το βιβλίον εκείνο κατεδικάσθη εις αφορισμόν υπό της Ιεράς Συνόδου. Αφού δε τοιαύτα ετόλμησε κατά της εθνικής ημών θρησκείας ουδέ την εθνικήν ημών ποίησιν ο ιός αυτού ηδύνατο ν' αφήση άσπιλον*»[31].

Αυτό που κάνει στην πραγματικότητα είναι να συνοψίσει τα κύρια επιχειρήματα της εποχής εναντίον του Ροΐδη και να τα παρενθέσει σε ένα κείμενο που είχε ως θέμα την κατάσταση της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Παραμένει όμως το ζήτημα του

ύφους, γιατί αυτό ήταν που προκάλεσε την οργή του και έθιξε τη φιλοτιμία του. Ήξερε ότι, όσο και αν αντιπαθούσε κανείς τον Ροΐδη, τα κείμενά του είχαν πάντα σημαντική απήχηση. Όπως άλλοι, φροντίζει επομένως και αυτός, εντελώς πρόχειρα και αμήχανα, να διασύρει την τέχνη της πολεμικής της οποίας την άσκηση ο Ροΐδης γνώριζε καλύτερα από κάθε άλλον: *«Στηλιτεύει και κατασπιλοί την ελληνικήν κοινωνίαν γελών σαρδόνιον ή μεφιστοφηλικόν γέλωτα και σατανικώς ορχούμενος και σκιρτών»*,^[32] *«Διά μυθιστορικού κέντρωνος ή δι' άλλων έργων του διέπρεψε μόνον ως πιστός μεταφραστής ξένων συγγραφέων, ως υβριστής σατυρογράφος ή ως άκριτος κριτικός»*,^[33] *«Ενεδύθη θεατρικήν στολήν, προέβη επί της σκηνής, εκυβίστησε μέχρι εξαρθρώσεως των μελών του, εμόρφασε μέχρι διαστροφής των σιαγόνων του»*.^[34]

Ο Ροΐδης, μαθημένος σε παρόμοιες επιθέσεις, από τη μια μεριά δεν αφήνει τίποτε να πέσει κάτω και απαντά συνήθως αναιρώντας κατηγορίες, αιτιάσεις και διαψεύσεις, από την άλλη όμως καταφεύγει πάντα στην ειρωνεία ή στην παρωδία, θέλοντας να καταδείξει, με τη διαφορά του ύφους και τον ρητορικό χειρισμό της πολυμάθειας, ότι δεν καταδέχεται να βρεθεί στο ίδιο επίπεδο με τον αντίπαλό του. Απαντώντας στον Μελετόπουλο^[35] επιτείνει τη χρήση του περιφρονητικού σαρκασμού, χρησιμοποιώντας το ετερώνυμο Μιχαήλ Καρατζάς, το οποίο ωστόσο ανταποκρινόταν σε πραγματικό πρόσωπο, έναν αφυπηρητήσαντα κλητήρα της Εθνικής Βιβλιοθήκης, και αξιοποιώντας τα τεχνάσματα της λεπτής ειρωνείας. Στις κατηγορίες για λογοκλοπή επισημαίνει ότι ο αντίπαλός του χρησιμοποίησε μια κλεψίτυπη έκδοση που κυκλοφόρησε στο Βουκουρέστι το 1876 χωρίς τις σημειώσεις.

Ο Μελετόπουλος θα απαντήσει,^[36] ακολουθώντας την ίδια τακτική ως προς τη συγγραφική ταυτότητα. Αυτή τη φορά το ετερώνυμο λέγεται Δημήτριος Τζαννετάκης, πρώην υπάλληλος της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Στην τελευταία αυτή σκηνή της αντιπαράθεσης, εκτός τα σχετικά με την Εθνική Βιβλιοθήκη, που είπαμε ότι δεν μας ενδιαφέρουν άμεσα εδώ, ο Μελετόπουλος θα επιμείνει στο κίνδυνο που συνιστά ο Ροΐδης για την εθνική ταυτότητα: *«Ο μήτε την εθνικήν θρησκείαν, μήτε το εθνικόν αίσθημα, μήτε την εθνικήν ποιήσιν σεβασθείς, (...) ο γράψας ότι οι τίμιοι άνθρωποι αισχύνονται να φέρωσι σήμερον τον σταυρόν του σωτήρος (...) ο του σύμπαντος ελληνισμού υβριστής και συκοφάντης»*.^[37]

Δεν θα μπορούσε βέβαια να λείπει και η *Πάπισσα*. Η κατηγορία της λογοκλοπής ενισχύεται με ακόμη περισσότερα παραδείγματα και παραθέσεις χωρίων. Επιπλέον ο Ροΐδης θεωρείται, εκτός από δόλιος υπονομευτής της πατρίδας, της θρησκείας και της οικογένειας, θρασύτατος πορνογράφος, ισάξιος του Μαρκησίου ντε Σαντ: *«[Η Πάπισσα Ιωάννα είναι] μουσείον ιστορικής ανακριβείας και αναιδούς λογοκλοπείας, χυδαίας αστειολογίας και εξόχου απειροκαλίας, βορβορώδους ασεμνολογίας και αηδούς σαρκασμού, παντοίας τέλος εωλοκρασίας, καταχεομένης κατά θείων και ανθρωπίνων. Αληθώς δε φαίνεται ότι ο συγγραφεύς αυτής ως πρότυπα είχε τους εξόχους πορνογράφους Marquis de Sade και Rétif de la Bretonne»*.^[38]

Ας επιστρέψουμε στη βιβλιοθήκη και στα βιβλία. Παρακολουθώντας την εξέλιξη της διαμάχης διαπιστώνουμε για μια ακόμη φορά ότι ο Ροΐδης δεν είναι ούτε κριτικός ούτε λογοτέχνης, με την καθιερωμένη έννοια. Είναι απλώς συγγραφέας που αναπνέει μόνο μέσα στη βιβλιοθήκη και γράφει μόνο διαβάζοντας και συνομιλώντας με τα βιβλία. Είναι ένας συγγραφέας-

συνθέτης, ένας αλχημιστής της γραφής που ισορροπεί στο δύσκολο σκοινί της ανάγνωσης. Το επεισόδιο της Εθνικής Βιβλιοθήκης φανερώνει ότι, ακόμη και μια υπόθεση πιεστικού βιοπορισμού, κατάφερε να την κάνει συγγραφικό στοίχημα. Για μια ακόμη φορά η βιβλιοθήκη και τα βιβλία τον παρακίνησαν στη συν-γραφή.

[1] Βλ. σχετικά το κείμενό μου, «Εμμανουήλ Ροΐδης. Ο συγγραφέας/αναγνώστης», *The Athens Review of Books*, τχ. 88 (Οκτ. 2017).

[2] Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Ίκαρος, Αθήνα 1976, σ. 331.

[3] Εμμανουήλ Ροΐδης, «Διατί δεν έχει η σημερινή Ελλάς φιλολογίαν», περ. *Αττική Ίρις*, έτος Γ΄, αριθ. 12 (15 Ιουνίου 1900). Με το «φιλολογία» ο Ροΐδης εννοεί «λογοτεχνία». Βλ. την πλήρη αναδημοσίευση του κειμένου στην *Athens Review of Books*, τχ. 88 (Οκτ. 2017).

[4] *Κλειώ*, 24 (Δεκ. 1887), σσ. 377-378.

[5] Βλ. Λάμπρος Βαρελάς, «Ο κλεπτομανής ποιητής. “Αναψηλαφώντας” τη μεγάλη κλοπή στο Νομισματικό Μουσείο (1887)», *The Athens Review of Books*, τχ. 114 (Φεβρ. 2020), <https://bit.ly/3e07T2g>

[6] Εμμανουήλ Ροΐδης, «Έκθεσις της Εφορείας περί της κατά το λήξαν ακαδημαϊκόν έτος καταστάσεως της Εθνικής Βιβλιοθήκης» (συνημμένο: «Εθνικόν Νομισματικόν Μουσείον. Έκθεσις των κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1891-92 πεπραγμένων», στο *Τα κατά την Πρυτανείαν Παύλου Ιωάννου*, Εν Αθήναις 1893 (Πανεπιστήμιον Αθηνών, Βιβλιοθήκη Πρυτανείου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, αρ. εισ. 380).

[7] «Έχασε το 1880 παν ό,τι είχε κληρονομήσει (...) Φίλος και οικείος του Τρικούπη, πεντάκις διωρίσθη έφορος της Εθνικής βιβλιοθήκης –της οποίας κατήρτισε τον έντυπον κατάλογον– και τετράκις επαύθη υπό των αντιπάλων(1) [...] (1) Αι ημερομηνίαι των διορισμών του κατά σημείωσιν του κ. Μ. Καρατζά έχουσιν ως εξής: 1) Από Ιουνίου μέχρις 23 Οκτωβρίου 1880. 2) Από Ιανουαρίου 1882 μέχρις Ιουλίου 1885. 3) Από Ιουνίου 1886 μέχρις Νοεμβρίου 1890. 4) Από 17 Ιουνίου 1892 μέχρις 28 Ιουνίου 1895. 5) Από 14 Ιουνίου 1897 μέχρις 11 Ιανουαρίου 1903», Σίμος Μενάρδος, *Εμμανουήλ Ροΐδης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1918, σ. 4 και σημ. 1.

[8] Βλ. επιστολή του Ροΐδη στον αυλάρχη Μιχαήλ Ι. Παπαρρηγόπουλο (*Εμμανουήλ Ροΐδου. Έργα*, τ. 6 (Πάρεργα και Παραλειπόμενα), Φέξης, Αθήνα 1913, σσ. 176-178) γραμμένη, παρά τη δύσκολη περίσταση, με το γνωστό καυστικό του ύφος.

[9] Βλ. αναδημοσίευση του κειμένου στο Α. Μ. Ανδρεάδης, «Βιογραφικό σημείωμα», *Εμμανουήλ Ροΐδου. Έργα*, τ. 1, Αθήνα: Φέξης, 1911, σσ. ξε΄-ξστ΄.

[10] Βλ. υποσημ. 7.

[11] Οι εκθέσεις, αντίγραφα των οποίων είχε την καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου προ πολλών ετών ο καθηγητής Κώστας Γαβρόγλου, δημοσιεύονται στα πεπραγμένα των πρυτάνεων. Οι σχετικοί τόμοι βρίσκονται σήμερα στη «Βιβλιοθήκη Πρυτάνεως» του Πανεπιστημίου Αθηνών.

[12] Έκθεση του 1894 (Πρυτανεία Παναγιώτου Παυλίδου 1893-1894, Βιβλιοθήκη Πρυτανείου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, αρ. εισ. 381).

[13] Έκθεση του 1883 (Πρυτανεία Νικολάου Δαμασκηνού, 1882-1883, Βιβλιοθήκη Πρυτανείου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, αρ. εισ. 367).

[14] Έκθεση 1884 (Πρυτανεία Μιλτιάδου Βενιζέλου 1883-1884, Βιβλιοθήκη Πρυτανείου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, αρ. εισ. 363).

[15] *Εφημερίς*, 9 Ιουνίου 1885.

[16] Παραθέτω ενδεικτικά αποσπάσματα από τις διαδοχικές οχλήσεις του Ροΐδη:

«Ένεκα της ελλείψεως ταύτης τόπου και της από τινος χρόνου συσσωρεύσεως των δωρεών η ημετέρα Βιβλιοθήκη κατήντησε να έχει μάλλον όψιν αποθήκης (...) Ταύτα πάντα καθιστώσι κατεπείγουσαν την χρησιμοποίησιν της μεγαλοπρεπούς δωρεάς του φιλογενεστάτου κ. Βαλλιάνου», Έκθεση του 1884 (Πρυτανεία Μιλτιάδου Βενιζέλου 1883-1884, Βιβλιοθήκη Πρυτανείου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, αρ. εισ. 363).

«Φαίνεται ημίν επιβαλλομένη η φροντίς υπέρ της ταχίστης αποπερατώσεως του Βαλλιανείου οικοδομήματος, διότι εκεί όπου ευρισκόμεθα αδύνατος είναι η περαιτέρω κανονική λειτουργία της Βιβλιοθήκης», Έκθεση του 1898 (Πρυτανεία Α. Κ. Χρηστομάνου, Λόγοι και Ευθύναι κατά το ακαδημαϊκόν έτος 1897-1898, Βιβλιοθήκη Πρυτανείου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, αρ. εισ. 383).

«Ολιγίστη αληθώς απαιτείται προς συμπλήρωσιν του Βαλλιανείου κτίσματος εργασία, αλλ' αυτή εκτελείται μετά βραδύτητος αγούσης ημάς εις αδημονίαν», Έκθεση του 1901 (Πρυτανεία Αλκιβιάδου Κρασσά 1899-1900, Βιβλιοθήκη Πρυτανείου, αρ. εισ. 385).

[17] Για την ιστορία της Εθνικής Βιβλιοθήκης βλ. προχείρως Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Ιστορικό σχεδιάσμα», στο Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Κατάλογος έκθεσης*, Εκδοτική επιτροπή: Βασίλης Κρεμμυδάς, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Κώστας Στάικος, Αθήνα 1999, σσ. κα ' -νγ' .

[18] *Η Εθνική Βιβλιοθήκη εν έτει 1880* υπό Ε. Δ. Ροΐδου, Εφόρου αυτής, Εκ του Βιβλιοπωλείου Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1880. Στο αντίτυπο του ηλεκτρονικού αποθετηρίου «Ανέμη» υπάρχει η αφιέρωση: «Τη Κυρία Σοφία Τρικούπη, ο γράψας». Βλ. αναδημοσίευση του κειμένου στο Εμμανουήλ Ροΐδη, *Άπαντα* (επιμ. Άλκης Αγγέλου), τόμ. Γ' , Ερμής, σσ. 33-71 όπου και παραπέμπω.

[19] Ό.π., σ. 33. Πβ. και το εξής: «Διά της αποκλειστικής διαθέσεως των βιβλίων και του προϋπολογισμού αυτής εις αγαθοεργίας και πολιτικούς σκοπούς απώλεσε μέχρι τούδε... υπέρ το ήμισυ των όσα έπρεπε να έχη», ό.π., σ. 36.

[20] Ό.π., σ. 47.

[21] Ό.π., σ. 37. Και αλλού: «έχομεν δύο όλας αιθούσας πλήρεις πρακτικών Συνόδων, συναξαρίων, ιεροζωϊκών, προσκυνηταρίων, εκκλησιαστικών χρονογράφων, στουδιτών καλογήρων και άλλων μεσαιωνικών έργων, εξ ων το τμήμα ομοιάζει μάλλον βιβλιοθήκη μοναστηρίου ή πανεπιστημίου» (σ. 16-17).

[22] «Εν διαστήματι δηλ. εικοσιέξ ετών εξέλιπον υπέρ τας τεσσαράκοντα δύο χιλιάδες τόμων, ήτοι χίλιοι εξακόσιοι περίπου κατ' έτος», ό.π., σ. 35. Πβ. και το εξής: «Ου μόνον πενεστάτη είναι [η Βιβλιοθήκη], αλλά και διά της απωλείας, του ακρωτηριασμού ή της διηνεκούς περιπλανήσεως των χρησιμωτέρων αυτής βιβλίων ούτως ειπείν εξηφρισμένη», ό.π., σ. 49.

[23] «Η πιθανότης ν' ανεύρη τις εν αυτή άρτιον αντίτυπον οιουδήποτε συγγράμματος έχει κατ' αντίστροφον λόγον της αξίας και της χρησιμότητος αυτού», ό.π., σ. 38.

[24] «Μεταξύ των ακρωτηριαστών υπήρχον και τινες τοσούτον ολιγαρκείς και ευσυνείδητοι, ώστε ουδέ καν ολόκληρον το φύλλον απέκοπτον αλλά μόνον μέρος αυτού, το περιέχον το σχέδιον το οποίον είχαν ανάγκην», ό.π., σ. 40.

[25] «Ατελής ήθελεν είναι η περιήγησις της βιβλιοθήκης άνευ της καταβάσεως εις τον υπόγειον κευθμώννα τον καλούμενον αποθήκη. (...) [Α]δίκως κατεδικάσθησαν εις τους σκώληκας και την σήψιν πλείστα (...) βιβλία (...). Επί του παρόντος η αποθήκη αύτη ομοιάζει ικανώς ακάθαρτον έλος, εντός του οποίου ικανούς δύναται τις ν' αλιεύση μαργαρίτας», σσ. 42-43.

[26] Ό.π., σ. 49. Πβ. «Βουλή πλουσία έθνους πτωχού είναι φαινόμενον όντως πρωτάκουστον και εν τη ιστορία μοναδικόν», ό.π., σ. 69.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΣ



ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΪΔΗΣ
Η ΠΑΠΙΣΣΑ
ΙΩΑΝΝΑ
GRAPHIC NOVEL - THE ATHENS REVIEW OF BOOKS

Η ΠΑΠΙΣΣΑ ΙΩΑΝΝΑ
σε Graphic Novel
του Δημήτρη Χαντζόπουλου

από την *Athens Review of Books*

Παρεμβάσεις

Το ελαττωματικό κουμπί της λαϊκής ευαισθησίας
Στέφανος Μάνος

[27] Κ. Γ. Κασίνης, *Το τραγικό σημειωματάριο του Ροΐδη*, Φιλιππούτης, Αθήνα 1985, σ. 127.

[28] *Η αλήθεια περί της Εθνικής Βιβλιοθήκης* υπό Χαριλάου Δ. Μελετοπούλου, Εφόρου αυτής, Εκ του Τυπογραφείου των αδελφών Περρή επί της Πλατείας του Πανεπιστημίου, Εν Αθήναις 1881.

[29] Ό.π., σσ. 3-4.

[30] Ό.π., σ. 9.

[31] Ό.π., σσ. 4-5.

[32] Ό.π., σ. 13, σημ. 1.

[33] Ό.π., σ. 75.

[34] Ό.π., σ. 83.

[35] *Σύντομος απάντησις εις την αλήθειαν περί της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Χ. Μελετοπούλου*, υπό Μιχαήλ Καρατζά, πρώην Κλητήρος αυτής, Εκ του Τυπογραφείου Ανδρέου Κορομηλά, Εν Αθήναις 1881. Βλ. αναδημοσίευση του κειμένου στο Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα* (επιμ. Άλκης Αγγέλου), τόμ. Γ', Ερμής, σσ. 88-110 όπου και παραπέμπω.

[36] *Απάντησις προς την σύντομον απάντησιν του Καρατζά - Ροΐδου*, υπό Δημητρίου Τζαννετάκη, πρώην υπαλλήλου της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Εκ του Τυπογραφείου αδελφών Περρή, επί της Πλατείας του Πανεπιστημίου, Εν Αθήναις 1881.

[37] Ό.π., σσ. 63-64.

[38] Ό.π., σ. 59.



W / ARTIFIEDWEB

We know you are
dying to meet us,
and

Μαίνομαι σίτι

Πέτρος Μαρτινίδης

Το (αναπόφευκτο) μέλλον της τριτοβάθμιας παιδείας

Αντώνης Εφραιμίδης

Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης (1942-2020)

Athens Review of Books

Ο Δημητράς μήνυσε και την Athens Review of Books

Athens Review of Books

Τις συναλλαγές σας με το athensreviewofbooks.com διασφαλίζει η Alpha Bank



Alpha e-Commerce  ALPHA BANK

THE ATHENS REVIEW OF BOOKS

Δημοχάρους 61

T.K 11521 Αθήνα

τηλ. 210 7241063 / 6974-384852

e-mail: info@athensreviewofbooks.com

athensreview@gmail.com

Όροι χρήσης

Ταυτότητα

2020 © The Athens Review of books. All rights reserved

Κατασκευή ιστοσελίδας

